

Вплив церкви на інститут шлюбно-сімейних відносин: історичні аспекти

Church influence on the institution of marriage and family relations: historical aspects

Мирослава Громовчук

Ключові слова:

церква, релігія, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини.

Key words:

church, religion, marriage, family, marriage and family relations.

Питання про шлюб цікавило людство не одне століття. Видатні філософи, мудреці, вчені та простолюдини ставили за мету визначити основний зміст, ідею, яка закладена в серцевині подружнього життя. Сотні сторінок присвячені процесу укладення шлюбу, нормам поведінки подружжя та порадам щодо тривалості шлюбу. «Питання про шлюб є одним із найважливіх і найбільш заплутаних», – писав один із найавторитетніших західних богословів – Августин Блаженний. Проте це питання залишається актуальним, як і десятки, сотні років тому, оскільки людство не перестало створювати й ліквідувати шлюби. Лише із часом змінювались форми, правила, основи подружнього життя та самі форми шлюбу. Важливу роль у цих змінах у більшості країн майже завжди відігравала релігія. Ш.-Л. Монтеск'є писав: «У всіх країнах та в усі часи ми зустрічаємось із втручанням релігії в шлюбні справи. У всі часи релігія брала участь в укладенні шлюбу»¹.

Не погодитись із цим важко, проте варто зауважити, що не стільки релігія впливала на зміни інституту сім'ї, скільки взаємовідносини світської влади й релігії, держави та церкви. Після розпаду Радянського Союзу, у якому державною ідеологією був атеїзм, у сучасній Україні законодавчо забезпечено вільне віросповідання, на юридичних факультетах усебічно вивчається канонічне право. Тому вважаємо доречним повернення до витоків саме християнського вчення про шлюб і сім'ю, основою якого є Біблія. Адже саме основи релігії були підґрунтям встановлення й закріплення юридичних норм укладення шлюбів. Зрештою, побудова всього сімейного права як одного з найголовніших інститутів суспільства базується також на релігійно-духовних скрижалах².

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'я – головний інститут суспільства. У свою чергу інститут сім'ї включає безліч приватних інститутів: інститут шлюбу, інститут споріднення, інститут материнства й батьківства, інститут власності, інститут соціального захисту дитинства та опіки тощо³.

Інститут шлюбно-сімейних відносин – дуже складне та актуальне в усі часи поняття, яке привертає увагу не лише вчених, законодавців, а й усього суспільства, тому шлюбно-сімейні відносини є важливим елементом розвитку законодавства та становлення громадянського суспільства будь-якої країни. Визначення правової природи шлюбу можна звести до трьох видів: шлюб як договір, шлюб як таїнство та шлюб як особливий інститут (*sui generis*).

Варто зазначити, що теорія шлюбу як договору бере свій початок у Стародавньому Римі. Римські юристи досить ідеалістично визначали шлюб. Наприклад, Модестин писав: «*Nuptiae sunt conjunctio maris et foeminae, consortium omnis vitae, juris divini et humani communicatio*» (fr. 1. Deg. de ritu nupt. XXIII, 2)⁴. Тобто під шлюбом він розумів союз чоловіка та жінки, спільність усього життя, єднання божественного й люд-

¹ Троицкий С. Христианская философия брака / С. Троицкий. – Париж : YMCA-Press, 1933. – С. 45.

² Бирилюк О. Антропология шлюбу: історико-правовий погляд / О. Бирилюк // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 137.

³ Шлюб – першооснова сім'ї : Роз'яснення Міністерства юстиції України від 16 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0074323-11>.

⁴ Суворов Н. Учебник церковного права / Н. Суворов. – М., 2004. – С. 318.

ського права⁵. Остання частина визначення шлюбу Модестіна звучить «*juris divini et humani communicatio*» та вказує на необхідність взаємовідносин, спілкування подружжя в релігії й праві. Перше із цих визначень взяте Модестіном із давньої форми римського шлюбу, яка мала назву «*confarreatio*». У цій формі шлюб являв собою морально-релігійні зв'язки, які суттєво відрізнялись від усіх інших цивільних відносин. Як *juris divini communicatio* шлюб зводився до взаємин жінки в домашньому культі чоловіка, догляд за яким був її обов'язком як *materfamilias*. Саме тому вона називалась стосовно чоловіка «*socia rei sacrae*». У період Модестіна ця форма шлюбу майже зникла, і шлюб, укладений у вільній формі, тобто без переходу жінки під владу й у сім'ю чоловіка, не викликав між подружжям жодних правовідносин у їх *sacra privata*. Навіть спілкування в публічному культі не було для них обов'язковим. Кожен із подружжя міг мати своїх богів або ж не мати жодних. Однак церква, для якої шлюб був таїнством, тобто такою справою, що звершувалась під дією благодаті Божої, зазвичай потребувала єднання подружжя в релігії. І якщо в церковному Номоканоні Модестінове визначення шлюбу визначається як «найкраще», то це саме тому, що там «єднання в релігії» чітко вказане як суттєва ознака подружнього союзу⁶. Це визначення шлюбу вміщує в собі як етичний, релігійний, так і правовий аспекти. Шлюб розглядається при цьому вже не як таїнство, проте й не як договір, а як особливий інститут. Право мало стояти на сторожі цього встановлення, при цьому шлюб знову потрапляв до сфери дії права загалом, у всьому різноманітті складників його відносин⁷.

Уся історія шлюбно-сімейного інституту складається з фактів, які свідчать про постійну взаємодію церкви й держави в утворенні цього інституту. Церква ще до встановлення союзу з державою повністю визнавала дію норм римського цивільного шлюбного права, якщо воно відповідало закону Божому та християнським поглядам на сутність шлюбу. Із часів Костянтина Великого церква нерідко офіційно зверталась до державної влади з проханням про необхідність видання того чи іншого закону, який закріплював би моральну гідність і міцність, непорушність і нерозривність шлюбного союзу. Наприклад, у 407 р. Карфагенський собор постановив просити імператора видати закон, який забороняв би укладати нові шлюби тим, хто самовільно розірвав попередній шлюб (пр. 115)⁸.

Зауважимо, що подружні взаємини в Західній Європі почали змінюватись із Ренесансом і Реформацією. Звернення уваги на індивіда та секуляризація багатьох сфер виводили також інше розуміння шлюбу. Провідний діяч Реформації Мартін Лютер прагнув заперечити церковне таїнство шлюбу, вважаючи головною його метою народження дітей та життя у вірності, що вже виходило за межі релігійної компетенції. Протестантська етика вклала в поняття шлюбу розуміння насамперед духовної єдності чоловіка й жінки. Водночас постала проблема добровільного вибору подружжя. Змінювалось також ставлення до кохання, яке раніше часто вважали хворобою. Відтепер захоплення молодих одне одним, зустрічі, знайомства та любовні сентименти ставали необхідною передумовою майбутнього шлюбу⁹.

Водночас Просвітництво визначало свободу вибору подружжя, що часто йшло в розріз із церковними й традиційними нормами, згідно з якими рішення, не схвалене батьками, сприймалось із багатьох причин украй негативно. Своєрідним вінцем утілення просвітницьких ідей щодо шлюбу стала Велика французька революція. Задекларовані нею рівність, свобода й боротьба із церквою дали свої плоди також у цьому питанні. При цьому відіграв певну роль прецедент. Після перших революційних змін і потрясінь 1790 р. відомий актор французького театру та революціонер Ф.-Ж. Тальма вирішив одружитись із багатю куртизанкою Ж. Каро, однак священик відмовився благословити шлюб «блязня». Ф.-Ж. Тальма розпочав боротьбу за свої права, і зрештою в 1792 р. Конвент визнав громадянський шлюб як єдино обов'язковий та запровадив на всій території Франції реєстрацію актів громадянського стану, яку мала здійснювати виключно світська влада. Наполеон Бонапарт підтримав це нововведення революціонерів і закріпив заміну церковного шлюбу громадянським у відомому Цивільному кодексі 1804 р. У період наполеонівських війн юриспруденція Бонапарта була поширена в окупованій французькими військами Європі¹⁰.

⁵ Палінчак М. Римське право : [навч. посібник] / М. Палінчак, Ю. Бисага, М. Громовчук. – Ужгород, 2010. – С. 99.

⁶ Бирилюк О. Антропология шлюбу: историко-правовой взгляд / О. Бирилюк // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 138.

⁷ Сафончик О. Деякі питання щодо шлюбу як соціально-правового явища та його правової природи / О. Сафончик // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 561. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2004_22_105.

⁸ Бирилюк О. Антропология шлюбу: историко-правовой взгляд / О. Бирилюк // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 137.

⁹ Голод С. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. Голод. – М., 1998. – С. 65.

¹⁰ Суворов Н. Учебник церковного права / Н. Суворов. – М., 2004. – С. 242.

За часів реставрації Бурбонів усі здобутки Великої французької революції в питанні шлюбу були скасовані, єдино визнаним знову став союз, скріплений церковним вінчанням, водночас зберігалась заборона розлучень. Однак нововведення революційної Франції вже не можна було остаточно викоринити, тому впродовж XIX століття в Європі співіснували практики укладення як церковного, так і громадянського шлюбів.

Важливим було розуміння шлюбу також діячами національного руху. Описування спільних рис шлюбної церемонії сприяло зародженню відчуття єдності між часто розділеними адміністративно представниками одного народу. Чи не перший друкований український етнографічний твір за авторством Г. Калиновського (1776 р.) містив оповідь про весільні звичаї Гетьманщини та Слобожанщини. Шлюб мав символізувати не лише духовну, а й національну єдність. Українські приклади занадто промовисті. І. Франко саме із цих міркувань одружився з мешканкою Східної України (корінням із Харківської губернії) О. Хоружинською, а східняк М. Грушевський – з вчителькою М. Вояківською, яка родом із Підгайчиків поблизу Зборова¹¹.

Процес наповнення шлюбу насамперед громадянським сенсом чітко пов'язаний із відокремленням церкви від держави. Ухвалений 9 грудня 1905 р. закон про секуляризацію у Франції став основою для таких актів у радянській Росії (20 січня 1918 р.) та Турецькій Республіці (1925 р.). Це законодавчо закріплювало важливість насамперед державної (або цивільної) реєстрації шлюбу та необов'язковість церковного таїнства. Громадянський шлюб уже на той час був поширеним у країнах Європи, особливо в Нідерландах (ще з 1580 р.), в Англії він був визнаний 1836 р., а наприкінці XIX століття цю норму було запроваджено також у Німеччині, особливо в її протестантській частині. Ще 1783 р. його без церковних практик визнали дійсним у Сполучених Штатах Америки¹².

У християнському вченні про шлюб і сім'ю, основою якого є Біблія, шлюб розглядається як таїнство та як договір. Проте Біблія не говорить, що інститут шлюбу виник колись як державне чи церковне встановлення. При цьому ми знаходимо інше вчення. Шлюб передує всім суспільним і релігійним організаціям. Він встановлений уже в Раю, причому встановлений безпосередньо Самим Господом. Бог приводить жінку до Адама, і Адам сам проголошує свій шлюбний союз незалежним від будь-якої земної влади, навіть влади батьків (Бут. 2, 24. пор. Мф. 19, 6). У першому шлюбі чоловік і жінка є носіями вищої земної влади, є суверенами, яким підкорений увесь світ (Бут. 1, 28). Сім'я є першою формою церкви, «малою церквою», як її називає Іоанн Златоуст, і водночас є джерелом держави як організації влади, оскільки основа будь-якої влади людини над людиною ґрунтується на словах Божих про владу чоловіка над жінкою: «Він буде владарювати над тобою» (Бут. 3, 16). Отже, сім'я – не тільки «мала церква», а й «мала держава»¹³.

К. Каверін із цього приводу пише: «Згідно з поглядами, що склались у Франції, шлюб за своєю духовною стороною є таїнством, і як таїнство він підлягає веденню церкви; проте як світська установа, що постає з контракту та на ньому засновується, шлюб є цивільним інститутом». Таке визначення відповідає й сучасній ситуації. У тій частині, у якій шлюбні відносини регулюються правом, вони є цивільно-правовими. В іншій своїй частині, що перебуває в релігійно-етичній або просто етичній сфері, шлюб може розглядатись як таїнство, як містичний союз, що припускає найбільш повне спілкування, або навіть як засіб досягнення визначеної вигоди – усе це лежить за межами права¹⁴. С. Троцький зазначає: «Творцями шлюбу є саме подружжя, і участь представника церковної чи державної влади не є суттєвим елементом шлюбу, не є необхідною умовою його дійсності». Ні в Старому, ні в Новому Заповіті ми не знайдемо обов'язкові форми шлюбу, хоча можна помітити багато приписів обрядового характеру. Ставлення церкви й держави до шлюбу виражається «не в його укладенні, а лише в його констатації, у його визнанні як уже існуючого факту»¹⁵. Подібно до того, як визнання влади в існуючій державі з боку іншої держави не надає їй нових прав, а лише є однією з підстав, що свідчать про офіційні урядові стосунки між цими державами, так і участь представника суспільства – церкви чи держави – є умовою звичайних формальних відносин між ними та новою сім'єю¹⁶.

¹¹ Голод С. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. Голод. – М., 1998. – С. 67.

¹² Цыпин В. Церковное право / В. Цыпин. – М.: МФТИ, 1994. – С. 339.

¹³ Бирилюк О. Антропология шлюбу: историко-правовой взгляд / О. Бирилюк // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 139.

¹⁴ Сафончик О. Деякі питання щодо шлюбу як соціально-правового явища та його правової природи / О. Сафончик // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 561–562. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2004_22_105.

¹⁵ Троицкий С. Христианская философия брака / С. Троицкий. – Париж: YMCA-Press, 1933. – С. 218.

¹⁶ Бирилюк О. Антропология шлюбу: историко-правовой взгляд / О. Бирилюк // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 139.

На сьогодні в Україні через принцип світськості релігійний шлюб не несе жодних правових підстав. Зокрема, у ч. 1 ст. 21 Сімейного кодексу України шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Релігійний шлюб визнається лише в тому разі, якщо він був укладений до створення або відновлення органів реєстрації актів цивільного стану¹⁷.

У свою чергу позицію церкви щодо невінчаних шлюбів ми можемо розглянути з погляду Архієрейського Собору Української Православної Церкви, який у 2002 р. ухвалив «Основи соціальної концепції Української Православної Церкви», де зазначив: «Православна Церква з повагою ставиться до державного шлюбу»¹⁸.

Церковне право визнає шлюб як моногамний союз чоловіка та жінки, який характеризується неподільним спілкуванням і взаємною участю в Божому й людському праві впродовж життя. Церква розглядає шлюб як релігійний акт, укладення та припинення якого залежить від того, до якого віросповідання належить подружжя¹⁹.

Шлюб за своєю духовною ознакою є таїнством, тому як таїнство підлягає веденню церкви; проте як світська установа, що постає з контракту та на ньому засновується, шлюб виступає цивільним інститутом. Це визначення відповідає й сучасній ситуації. У тій частині, у якій шлюбні відносини регулюються правом, вони є цивільно-правовими; в іншій своїй частині, що лежить у релігійно-етичній або просто етичній сфері, шлюб може розглядатись як таїнство, як містичний союз, що припускає найбільш повне спілкування, або навіть як засіб досягнення визначеної вигоди, і все це перебуває за межами права.

Анотація

У статті аналізується вплив церкви на розвиток шлюбно-сімейних відносин у різні історичні періоди. Розкривається зміст шлюбу як добровільного союзу чоловіка та жінки на основі християнського віровчення. Окрема увага зосереджена на юридичній силі церковного шлюбу.

Summary

This article analyses the influence of the church on marriage and family relations' development in different historical periods. The essence of marriage is revealed as a voluntary union of man and woman on the basis of Christianity. A special attention is paid to legal efficacy of religious marriage.

Використана література:

1. Бирилюк О. Антропология шлюбу: историко-правовой взгляд / О. Бирилюк // *Держава і право*. – 2011. – Вип. 52. – С. 137–142.
2. Голод С. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. Голод. – М., 1998. – 511 с.
3. Кривенко Ю. До можливості визнання релігійного шлюбу / Ю. Кривенко // *Університетські наукові записки*. – 2013. – № 3(47). – С. 141–145.
4. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К.: Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. – 80 с.
5. Палінчак М. Римське право: [навч. посібник] / М. Палінчак, Ю. Бисага, М. Громовчук. – Ужгород, 2010. – 252 с.
6. Шлюб – першооснова сім'ї: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 16 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0074323-11>.
7. Сафончик О. Деякі питання щодо шлюбу як соціально-правового явища та його правової природи / О. Сафончик // *Актуальні проблеми держави і права*. – 2004. – Вип. 22. – С. 559–564. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2004_22_105.

¹⁷ Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

¹⁸ Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К.: Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. – С. 53.

¹⁹ Кривенко Ю. До можливості визнання релігійного шлюбу / Ю. Кривенко // *Університетські наукові записки*. – 2013. – № 3(47). – С. 143.

8. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
9. Суворов Н. Учебник церковного права / Н. Суворов. – М., 2004. – 670 с.
10. Троицкий С. Христианская философия брака / С. Троицкий. – Париж : YMCA-Press, 1933. – 225 с.
11. Цыпин В. Церковное право / В. Цыпин. – М. : МФТИ, 1994. – 517 с.

Мирослава Громовчук,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»